

О. А. Бігун,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

ОБРАЗ ВОЇНСТВА ХРИСТОВОГО В ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Йдеться про реконструкцію міфологеми воїнства Христового у творчості Т. Шевченка. Розглядається її історія у християнстві (західно- та східнохристиянська моделі), аналізується типологія образу «лицарів святих» у Шевченковій поезії.

Ключові слова: християнство, образ воїнства Христового, філософія війни, типологія, Т. Шевченко.

Статья посвящена реконструкции образа воинства Христова в творчестве Т. Шевченко. Рассматривается его история в христианстве (западно- и восточнохристианская версии), анализируется типология образа «рыцарей святых» в творчестве украинского поэта.

Ключевые слова: христианство, образ воинства Христова, философия войны, типология, Т. Шевченко.

The article deals with the reconstruction of the mythologema of militia Dei in Taras Shevchenko's writings. The history of this image, its western and eastern Christian models are distinguished. The community and differences of the mythologema of militia Dei is analyzed in the image of «holy knights» by Taras Shevchenko.

Key-words: Christianity, image of militia Dei, philosophy of war, typology, T. Shevchenko.

Хвала вам, душі молодіє!

Хвала вам, лицарі святіє!

Вовіки-віки похвала!

Т. Шевченко «Неофіти»

Розмисли над Шевченковим Словом у контексті останніх подій в Україні ще раз доводять надзвичайну актуальність його творчості. Але не ту «актуальність», що раніше проглядала з «заштампованої» шкільної програми чи з пишних промов доповідачів до чергової річниці Кобзаря. Події Євромайдану зрушили Шевченка з кам'яних постаментів і він «пішов межи люди». Ідея цієї статті зародилась ще до подій 20-го лютого, але після них образ воїнства Христового, що встає на боротьбу з метафізичним злом, став асоціюватися з *Небесною Сотнею*, і знову проклав паралелі через тривожне сьогодні до незмінних духовних істин християнського світовідчуття, до творчості українського поета.

Спираючись на дослідження, що вивчають релігійне підґрунтя творчості Т. Шевченка у різноаспектних площинах (В. Барка, Г. Грабович, Д. Бучинський, І. Дзюба, Б. Завадка, О. Забужко, І. Ісиченко, Є. Нахлік, І. Огієнко, В. Пахаренко, Л. Плющ, С. Росовецький, Б. Рубчак, В. Яременко, В. Щурат та ін.), у статті розглядається рецепція образу воїнства Христового у відповідності до вчення Отців Церкви, середньовічної військової етики Давньої Русі/України та лицарської моралі доби козацтва.

Етична складова світоглядних позицій Шевченка характеризується концептуалізацією морального ідеалу, де основними домінантами визнаються братолюб'є, правда, воля. Вважають, що найбільший вплив на формування етичних поглядів Шевченка мала переосмислена, індивідуально сприйнята християнська філософія. Вона, безперечно, впливала на його моральну свідомість і на ранніх стадіях, «але релігійна стадія демонструє нове, унікальне переживання віри, для якого характерне онтичне ставлення до предмету віри, ставлення, що стосується не лише суб'єктивності та емпірики людини, а і її об'єктивного буття, прагнення до втілення віри у спосіб життя людини» [4, с. 9]. Як показує історичний досвід, питання віри в Україні часто опинялось на перетині конфесійних інтересів сусідніх імперій. Розбіжність поглядів та спроби підлаштування вірувань в русло інтересів певного кола осіб для задоволення своїх потреб зумовлювали втягування віруючих у непримиримі конфлікти. Показовою у цьому питанні є історія Колівищани, покладена Т. Шевченком в основу сюжету поеми «Гайдамаки» (1841). Безперечно, що «поет глибоко переживав трагізм цієї української «ночі святого Варфоломія», розумів його фатальну зумовленість тогочасним польським пануванням над нещодавно вільним козацьким народом і оспівав той дух непокори й волі, якого так бракувало його приборканим сучасникам» [16, с. 151]. До етичних парадоксів поеми відносять освячення священниками гайдамацьких ножів. Вважаємо, що «освячення ножів» варто розглядати у контексті світоглядних засад відповідного історичного періоду, коли зброя вважалася атрибутом воїнства Христового (*militia Dei* – латиною), ідеологічного символу, відомого як на християнському Заході (концепція зустрічається у трактатах Мартіна Турського, Марсілія Мученика та ін. [цит. за: 17, с. 34-35.]), так і на візантійському Сході [10, с. 89–90], а далі – у давньоруській патристиці [5, с. 344] та численних агіографічних джерелах, апокрифах, літописах [3, с. 221; 12, с. 803].

Досліджуючи інтерпретації воїнства Христового різними гілками християнських Церков, О. Киричок припускає не лише можливий вплив ранньої патристики на його моделювання у середньовічній культурі Давньої Русі, але й зауважує, що хронологічні рамки появи на праукраїнських теренах подібної ідеології співпадає з епохою хрестових походів *воїнів Господа* на Заході та апогеєм лицарської ідеї у Візантії [7, с. 43]. Незаперечним є факт плекання серед козацької спільноти лицарської етики, яка за принципом наслідування увібрала в себе засади давньоруської дружинної моралі. Наше «доморodne українське лицарство», як пише про нього М. Грушевський, постало «за взірцями візантійськими і західноєвропейськими, на тій же християнській основі, на аналогічних із західним феодалізмом підставах, <...> у формі аналогічній, але в значній мірі оригінальних...» [3, с. 39]. Те, що запорізьке військо вважало себе лицарством, підкреслює М. Попович, навіть робить припущення про зв'язки запорізького лицарства з військово-чернечим Мальтійським орденом.

Зокрема, засновник Фастова католицький біскуп Київський українець Йосиф Верещинський «весь час про заснування на Запоріжжі лицарського ордену, на зразок ордену Мальтійського, мріяв і цю свою ідею словом і друком ширив». Про те, що запорізькі козаки вважали себе лицарями згадується і в українській бароковій літературі [14, с. 160].

Для *воїнства Христового*, тісно пов'язаного з поняттям «війни», у середньовічній філософській культурі знайшлися аргументи не тільки для виправдання ідеалів військової доблесті, але й спроби забарвлення найвищих християнських цінностей військово-лицарською етикою. Ранньохристиянська патристика довгий час не допускала «сакралізації» війни (Климент Александрійський, Афанасій Великий, Феофіл Антіохійський, Юстин Мученик, Єфрем Сирич та ін.), проте опинившись перед загрозою завоювання іновірцями, «християнські мислителі починають шукати в Біблії аргументи, які б переконали християн брати участь у підтриманні закону і порядку» [17, с. 39]. Таких аргументів виявилось небагато (Мт. 10:34; Мт. 5:38-39, 26, 52), (Лк. 3:14), тому на християнському Сході та Заході теологи починають активно розробляти концепції «філософії війни», яка згодом отримує поділ на «священну» та «справедливу». Концепція «священної війни» була використана на Заході як ідеологічне підґрунтя для хрестових походів. Візантія сповідувала принципи «справедливої війни», метою якої була оборона території, народу, віри. В силу того, що Візантія стала духовною наставницею Київської Русі, поняття «справедливої війни» стало частиною світоустрою давньоруської середньовічної культури. Розрізнення ідеологем «священної» та «справедливої» війни відчутно і в Шевченкових творах. Так, у поезії «Холодний Яр» (1845) у рядках: «*Не славтеся царевою / Святою війною*» [18, с. 357], поет розкриває істинний зміст імперських амбіцій сусідньої держави, що розширювала свої території загарбницькими методами під гаслами «християнського просвещения», подібно до політики хрестоносців, що розбудовували «християнську республіку» за допомогою силового приєднання земель. Реконструкція цієї ідеологеми яскраво проступає поемі «Кавказ» (1845):

*До нас в науку! ми навчим,
Почому хліб і сіль почім!
Ми християне; храми, школи,
Усе добро, сам Бог у нас!
Нам тільки сакля очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана; чом ми вам
Чурек же ваш та вам не кинем,
Як тій собаці! Чом ви нам
Платить за сонце не повинні! –
Та й тільки ж то! Ми не погане,
Ми настоячі християне,
Ми малим ситі!.. [18, с. 346].*

Однак, тут оприявнюється невідповідність ідеологічних міфів, бо великодержавна російська політика, що повсякчас реанімувала візантійські ідеї, взяла на озброєння агресивну концепцію «священної війни», що свого часу була символом середньовічного католицького Заходу. Як свідчать історики, концепція «священної» війни не прижилась у візантійській військовій теології і філософії, на відміну від концепції «справедливої війни», себто війни оборонної. З цього приводу російський візантолог Г. Литаврін зауважував: «Прикметно, що навіть у тих випадках, коли Візантія здійснювала відверто завойовницькі походи (підкорення Болгарії, захоплення вірменських і грузинських земель), вона жодного разу за свою 11-столітню історію не вийшла за межі старих кордонів Римської імперії, тобто, з точки зору політиків та ідеологів Візантії, вона завжди вели лише справедливі війни – за встановлення своїх прав, колись порушених варварами» [11, с. 17]. Хоча насаження ідеологічних міфів імперськими амбіціями, політичні маніпуляції та підміна понять у минулих та сучасних формах Російської держави рідчужливі. «Справедливе» військо втручання з «оборонною» метою можна було простежити зовсім недавно, під час подій у Криму.

В політичній ситуації XVI-XVIII ст. для українців ідеологема «справедливої війни» наповнювалась ідеальним етичним змістом, стаючи засадничою ідеологемою у визвольних змаганнях. У текстах літописів XVII-XVIII ст. репрезентується художній вияв образу воїна-захисника – козака як оборонця політичних, релігійних, культурних прав і свобод українців. Воїни як оборонці своїх земель, віри, усіх знедолених та зневажених зустрічаються у творах Климентія Зіновієва, Інокентія Гізеля, Станіслава Оріховського та ін. Зокрема, Григорій Сковорода у «Спорідненості до воїнства» пише, що воїн повинен захищати «землеробство і купецтво від внутрішніх грабіжників та зовнішніх ворогів», «захищати стражденну й беззбройну невинність, заступатись за основу суспільства – правду (підкреслення наше. – О. Б.)» [15, с. 326]. Ідеалізація охоронних, оборонних функцій воїна призвела до барокового феномену – образу Христа-воїна. За спостереженнями О. Киричка, образ Христа-воїна характерний і для давньоруської літератури, хоча менш виразний, ніж у західноєвропейській інтерпретації. Насамперед, на думку вченого, «проекцію образу Христа на лицарський ідеал можна завбачити у переконаності давньоруських людей у здатності лицаря подібно до Христа, вмирати і воскресати» [8, с. 50]. У бароковій літературі образ Христа-воїна як заступника набирає свого лицарського забарвлення, про що, зокрема, свідчать найменування Ісуса Христа гетьманом, про що залишились згадування у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.». [13, с. 219]. Змалювання Христа в образі гетьмана, вважає О. Зелінська, можна вважати специфічною рисою в українському письменстві, що викликано тогочасними іс-

торичними реаліями [6, с. 271]. За спостереженнями С. Лебідь, у новій українській літературі (поема І. Котляревського «Енеїда», повість М. Гоголя «Тарас Бульба»), воїни-захисники наділені такими характеристиками, що властиві й образам воїнів-захисників із текстів української літератури попередньої доби: кодекс честі й обов'язку перед своїм народом; готовність до жертви та самопожертви в ім'я Батьківщини і віри; відданість своєму покликанню, беззастережна сміливість, незламність; повага до козацького побратимства та його законів. Т. Шевченко у своїй поетичній творчості, звертаючись до образу воїна-захисника, безумовно, спирався на традиції попередників. Представники козацтва у його текстах «наділені всіма ідеальними рисами воїна – мужністю, звитягою, гідністю, самовладанням. Поет наголошує на лицарському зав'язатті воїнів-козаків, їх послуху та пієтеті у ставленні до отамана, і на вірності, вищості останнього» [9, с. 64-65].

Так, події Коліївщини, висвітлені Шевченком у «Гайдамаках», підтверджують тезу про концепцію «справедливої війни», яка зайняла чільне місце в ідеології повстанців, що піднялись на боротьбу, обурені соціальною нерівністю, релігійними утисками за національними ознаками. Наприклад, в «Інтродукції» Шевченко дає стислий опис історичних подій, що передували початку «справедливої війни»: *«Розбрелись конфедерати / По Польщі, Волині, / По Литві, по Молдаванах / І по Україні; / Розбрелися та й забули / Волю рятувати / Полигалися з жидами / Та й ну руйнувати. / Руйнували, мордували, / Церквами топили... / А тим часом гайдамаки / Ножі освятити»* [18, с. 136]. Правдиве бажання гайдамаків захистити свої землі від загарбників, а разом з тим і православну віру має низку типологічних перегуків з середньовічною символікою *воїнства Христа*. У богословських концепціях розрізняють декілька «рангів» *воїнів Христа*. Насамперед, *воїнами Христа* є ангели, архангели, Сили, Влади, Херувими, Серафими та інші небесні сили на чолі з Ісусом Христом та архангелом Михаїлом. По-друге, під *воїнством Господа* або *солдатами Ісуса Христа* розуміють усіх озброєних християн, які виконують священну місію – захищають країну, знищують беззаконня тощо. І, по-третє, *воїнами Христа* є ченці, єпископи та інші клірики [7, с. 43]. За цим поділом, за його другим пунктом, повстанці-гайдамаки цілком підпадають під дефініцію *воїнства Христового*, оскільки стають на захист своїх земель проти беззаконня завойовників, проти насильного навернення до іншого церковного обряду, проти тих, хто виступає «злом», а точніше «злоначинаючими». Важливо, що у редукованій метафорі «воїнства Христового» ще з давньоруської доби зберігся той ідеальний етичний зміст, що уособлює битву добра з метафізичним злом.

Шевченко не наважується прямо вжити метафору *воїнства Христового* стосовно гайдамаків, він сумнівається у доцільності тих страхітливих трагедій, до яких призводить у кінцевому рахунку «справедлива війна». Однак, відгуки цієї метафори проступають у авторській позиції щодо образу гайдамака в історії: *«За святую правду-волю / Розбойник не стане, / Не розкує закований / У ваші кайдани / Народ темний, не заріже / Лукавого сина, / Не розіб'є живе серце / За свою країну»* («Холодний Яр») [18, с. 357]. Ставлячи болоче запитання: *а за віщо, за що люде гинуть?*, Шевченко переконаний, що захланність людська, заздрість, марнославство штовхають на вбивство, й тоді кров народжує кров, помста веде за собою ще лютішу помсту, виникає зачароване коло зла [1, с. 528]. Ймовірно, тут починає проступати інший бік Шевченкового світосприйняття, так би мовити творче віддзеркалення тих процесів, коли закрадаються сумніви у ефективності старозавітного «око за око, зуб за зуб» і наближається усвідомлення ідей євангельського прощення та братолоб'я.

Важливо, що підтекстова метафора *Христового воїнства*, що натяком, на рівні культурного коду проведена в «Гайдамаках», знаходить своє втілення на рівні авторемінісценції у поемі «Неофіти» (1857). Те, що поєми поєднані дивною симетрією, протиставним розвитком, в якому здійснюється «прозріння серця», вказував В. Барка [2, с. 61]. Так, на «справедливу війну» проти «ката лютого» стають в «Неофітах» не бунтарі-гайдамаки, отруєні почуттям помсти, а «стратегі Божії», остаточно поставлені на сторожі переможних сил добра: *«Уже внучата зачались, / І виростуть вони колись, / Не месники внучатат тії, / Христові воїни святії! / І без огня, і без ножа / Стратеги Божії воспріянуть. / І тьми і тисячі поганих / Перед святими побіжать»* [19, с. 255]. Тут проступає й біографічний елемент, адже, як відомо, дід Тараса Григоровича – Іван Андрійович Шевченко – за власним зізнанням, ще «півпарубком» був серед «коліїв», про що розповідав своєму внукові. Згодом, через роки, під впливом знайомства з діячами польського визвольного руху поет наважився подивитися на описані події під іншим кутом зору. У примітці до листа Шевченка від 25 вересня 1855 р. він писав: *«У часі нашої спільної вандрівки по степах Шевченко одного дня, коли сильніш розгарячився і говорив щиро (w chwili większego rozgrzania i szczeroci), сказав мені, що жалує своїх «Гайдамаків» і цілого того напрямку, що тепер знає Красінського і наших поетів і «w duchu swoim to potępia». Але додав: «Вибачай, се вже було в моїй крові, я ж рідний внук одного з гайдамаків, се нехай тобі все вияснить»* [18, с. 640]. Вибудовуючи бінарну опозицію діди-месники/онуки-«Христові воїни», що проходить червоним пунктиром у поетичних рядках поеми «Неофіти», Шевченко декларує власну етичну позицію, стаючи на сторону новозавітних «стратегів Божих», які принесуть «правди слово» своєму народові.

Отже, образ *воїнства Христового* є складовою художнього світу Шевченка. Для цього образу характерні як специфічні ознаки давньоруської дружинної етики, так і моральних засад західноєвропейського лицарства, спільність яких згодом трансформувалась у козацьке звичаєве право. За допомогою елементів лицарської культури Шевченко у своїх творах подає «модель світу» відповідної епохи. Однак християнська сутність цієї ідеології вивисується над рештою сенсів і оголює її первинний зміст – «визволити нас від лукавого».

Література:

1. Барабаш Ю. Я. Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко / Юрій Якович Барабаш. – К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2007. – 741 с. – (Серія «Бібліотека «Шевченківського комітету»).
2. Барка В. Правда Кобзаря / В. Барка. – Нью-Йорк : Видавництво «Пролог», 1961. – 288 с.

3. Грушевський М. С. Історія української літератури: в 6-ти т., 9-ти кн. / М. С. Грушевський. – К. : Либідь, 1993. – Т. 3 / Упоряд. В. В. Яременко, приміт. С. К. Росовецького. – 285 с.
4. Дроздова Т. О. Етичний ідеал у творчості Т. Г. Шевченка: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.05 «історія філософії» / Т. О. Дроздова. – Київ, 2009. – 20 с.
5. Еремін І. П. Літературне насліддя Кирила Туровського / І. П. Еремін // Труды отдела древнерусской литературы / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом); Отв. ред. Д. С. Лихачев. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – Т. XV. – С. 331–348.
6. Зелінська О. Назви Бога та Ісуса Христа у прозових текстах періоду Бароко / О. Зелінська // Вісник національного університету «Львівська політехніка». – № 620. Проблеми української термінології. – Львів, 2008. – С. 268–273.
7. Киричок О. Б. Давньоруська дружинна етика та західноєвропейська лицарська мораль: подібність і відмінність / О. Б. Киричок // Магістеріум: [наук. вид-ня]. – К. : Академія, 2004. – Вип. 13: Історико-філософські студії. – С. 42–49.
8. Киричок О. Б. Образ Христа-воїна в культурі Київської Русі / О. Б. Киричок // Образ Христа в українській культурі: [зб. наук. праць / Ред. кол.: В. С. Горський (відп. ред.) та ін.]. – 2-ге вид. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2003. – С. 48–55.
9. Лебідь С. М. Метатекст поезії Тараса Шевченка та українська література: давня і нова доба: [монографія] / Євгенія Михайлівна Лебідь. – К. : Наукова думка, 2012. – 168 с.
10. Лев VI Мудрий. Тактика Льва / Лев VI Мудрий. – СПб : Алетей, 2012. – 368 с.
11. Литаврин Г. Г. Геополитическое положение Византии в VII-XII вв. / Г. Г. Литаврин // Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики. – СПб. : Алетей, 1999. – 534 с.
12. Мильков В. В. Древнерусские апокрифы / В. В. Мильков. – СПб. : Изд-во РХГИ, 1999. – 895 с.: ил. – (Памятники древнерусской мысли).
13. Наконечна Г. З досвіду укладання «Словника богословських термінів» / Г. Наконечна // Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Львів 13–15 травня 1998 р. – Львів, 1998. – С. 215–224.
14. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : «АтрЕк», 1998. – 728 с.: іл.
15. Сковорода Г. Пізнай в собі людину / Г. Сковорода. – Львів : «Світ», 1995. – 525 с.
16. Смілянська В. Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поезії текстів Тараса Шевченка: [монографія] / В. Смілянська, Н. Чамата. – К. : Вища школа, 2000. – 207 с.
17. Флори Ж. Идеология меча: Предистория рыцарства; пер. с франц. М. Ю. Некрасова / Ж. Флори. – СПб : Евразия, 1999. – 314 с.
18. Шевченко Т. Г. Повне збір. творів: У 12 т. [редкол.: М. Г. Жулинський та ін.] / Т. Г. Шевченко. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1. – 784 с.
19. Шевченко Т. Г. Повне збір. творів: У 12 т. [редкол.: М. Г. Жулинський та ін.] / Т. Г. Шевченко. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2. – 784 с.